

PROUST VE ELEŞTİRMENLERİ

Dr. Muharrem ŞEN*

Çağımızın en büyük yazarlarından biri olan Marcel Proust¹ kadar uzun süre ters anlaşılan, sert saldırılara uğrayan yazar pek azdır. Yıllarca yazarın yaşamı ile yapıtı birbirine karıştırılmış veya Proust'un herşeyden önce bir yazar, bir romancı olduğu unutulmuş yapıtının yalnızca felsefi ve psikolojik yönleri ele alınmıştır. Bu ters anlama, bu yanlış değerlendirme, 1950 yıllarına kadar sürmüştür. Eğer bir yazarın değeri, hakkında yazılanların sayısı ile ölçülürse, 1950 yıllarından önce bile Proust konusunda yazılanların sayısı oldukça fazladır. Ancak bunların çoğu ya saldırı şeklindedir, ya da zaten karmaşık bir yapısı olan **A la Recherche du Temps perdu**'yu daha da anlaşılmaz kılmaktadır.

Proust'a yöneltilen eleştirileri üç döneme ayırmak gerekir: 1950 öncesi, 1950-1960 arası ve 1960 sonrası.

Douglas W. Alden'in 1940'da yayımlanan **Marcel Proust and his french critics**² adlı kitabındaki bibliyografyada belirtilen Proust ile ilgili araştır-

*) Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü Asistanı.

1) Proust'un ünü Fransa sınırlarını aşalı yıllar oldu, **A la Recherche du Temps perdu** hemen hemen tüm dillere çevrildi. Ne yazık ki çağdaş edebiyatın öncülerinden olan, hatta yazarlarımızdan Ahmet Hamdi Tanpınar'ı önemli ölçüde etkileyen Proust'un yapıtı Türkiye'de pek tanınmıyor. Yedi ciltten oluşan romanın yalnızca birinci cildinin Türkçesi var. 1942'de Yakup Kadri Karaosmanoğlu, bu dev romanın birinci cildi olan **Du Côté de chez Swann'ı**, **Swann'ların Semtinden** başlığıyla, 1945'de Nasuhi Baydar, yine birinci cildin ilk bölümünü **Combray** başlığıyla, ikinci bölümünü 1961'de Tahsin Yücel **Swann'ın Aşkı** başlığıyla Türkçeye çevirdiler (Bk. Ayşe Kıran, «Swann'ların Yakasından», **FDE** 2, Kış 1978). Son günlerde Türkiye'de de Proust'dan sık sık sözedilmekte. Tahsin Yücel'in yazılarında Proust'un önemli bir yeri var. Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün **FDE** başlığıyla çıkardığı dergilerde zaman zaman Proust ile ilgili araştırmalar görüyoruz.

2) **Marcel Proust ve Fransız eleştirmenleri**, Lymanhouse, 6530 W. Olympic Blvd. Los Angeles, Calif. 1940.

maların sayısı iki bini buluyor. Ancak bunca araştırma gerçek Proust'u bize tanıtmaktan uzaktır.

Basit bir yergi veya basit bir övgüdür başlangıçta Proust eleştirisi. Bir kısım eleştirmen, yazar ile yapıtı birbirine karıştırmış, diğer bir kısım ise Pierre de Boisdeffre'in dediği gibi, yapıtın çevresinde dönüp durmuş³, bir türlü içine girememiştir.

Proust'un ilk yapıtı olan **les Plaisirs et les Jours**, 1896'da Anatole France'ın bir önsözü ile yayımlanır, daha yayımlanır yayımlanmaz da stiline arılığı Charles Maurras tarafından övülür⁴. Ancak eleştirmenleri ne Anatole France'ın önsözü, ne de Maurras'ın övgüsü etkiler, **les Plaisirs et les Jours** önemsenmez, okunmaz. Öyle ki, Edmond Jaloux Proust'a hayranlığını yazdığı zaman Proust'un kendisi bile bu kitabın okuyucu bulabildiğine şaşırır⁵. Bu yapıt karşısındaki sessizliğin asıl nedeni, Proust'un «snob», «mondain» yaşamı olmakla beraber, **les Plaisirs et les Jours**'un Proust'u, **A la Recherche du temps perdu**'nün Proust'u değildir. Ancak **A la Recherche du Temps perdu** karşısında da bu sessizlik bozulmaz. Romanın ilk bölümü olan **Du Côté de chez Swann**'ı basmayı hiçbir yayınevi üstlenmek istemez. Proust önce Fasquelle'e başvurur, ancak J. Madeleine raporunda 712 sayfalık elyazmasını sonuna kadar okuduğunu, ama bu 712 sayfada neden sözedildiğini bir türlü anlayamadığını belirtince⁶, kitabın basımı kabul edilmez. La Nouvelle Revue Française ve Ollendorf da Proust'u reddedecektir. O zamanlar La Nouvelle Revue Française'in yöneticisi ve önemli bir danışmanı olan André Gide, yayınevinin ciddi kitaplar yayımladığını ileri sürerek, Proust'un yapıtını geri çevirir⁷. Gide olayı önemli bir olaydır Proust eleştiri tarihinde; eleştirmenlerin ne kadar önyargıyla hareket edip, yorum yaptığının daha iyi bir kanıtı olamaz. Görüyoruz ki, André Gide gibi büyük bir yazar bile Proust konusunda önyargıdan kurtulamamıştır.

Hiçbir yayınevinin kabul etmediği **Du Côté de chez Swann**, 14 kasım 1913 de Grasset'de Proust'un kendi parasıyla yayımlanmış, ancak «bütün reklamlara karşın»⁸, J.-E. Blanche, L. Daudet, M. Rostand gibi Proust'un

3) **Métamorphose de la littérature**, cilt II, Alsatia, 1951, s. 86.

4) Bk. Douglas W. Alden, a.g.y., s. 3.

5) Bk. Edmond Jaloux, **Avec Marcel Proust**, Palatine, 1953, s. 53.

6) Bu rapor ilk olarak, 8 aralık 1966'da, Henri Bonnet tarafından **Le Figaro Littéraire**'de yayımlanmıştır.

7) Bk. Celeste Albaret, **Monsieur Proust**, Robert Laffont, 1973, s. 339.

8) Bk. Ayşe Kiran, «Swann'ların Yakasından», **FDE** 2, Kış 1978.

birkaç ünlü dostu dışında pek kimsenin ilgisini uyandırmamıştır. Bunların övgüleri de dost övgüleri olarak değerlendirilmiş, kitabı merak edip okuyanlar «can sıkıcı», «yorucu», «uyutucu» bulmuşlardır⁹. Bir çoğu da Proust'un bu kitapta kendi özyaşamını sergilediğini ileri sürmüştür. **Du Côté de chez Swann**'ın önemli bir yapıt olduğunu sezenler de yok değildir; bunlardan bir tanesi Henri Ghéon'dur. **Du Côté de chez Swann** konusunda yazdığı makale¹⁰ bazı kişileri uykusundan uyandıracaktır. André Gide, Henri Ghéon'un makalesinin etkisiyle **Du Côté de chez Swann**'a sarılmış, hatasını anlayarak Proust'a şunları yazmıştır: «Bir kaç gündür kitabınızı elimden bırakamıyorum; (...) Bu kitabın reddi NRF'nin en büyük hatası, (...) benim de yaşamımın en üzücü, en pişmanlık verici olayı olarak kalacaktır...»¹¹.

Kendini kabul ettirmeye başlayan Proust artık başarı yolundadır. Yakında, La Nouvelle Revue Française'in yeni yöneticisi Gallimard Proust'a **A la Recherche du Temps perdu**'nün tümünü basmayı önerecek, Proust birdenbire yayımcıların yapıtını basmak için yarıştığı ünlü bir yazar olup çıkacaktır.

Ne var ki, 14 ağustos 1914'de Birinci Dünya Savaşı çıkmış, **A la Recherche du Temps perdu**'nün ikinci bölümü yayımlanamamış, bir çok eleştirmen de cepheye gidince Proust araştırması hemen hemen durmuştur. Ama gazeteler savaş haberlerinin yanı sıra durmaksızın Proust'dan söz etmektedirler. Savaşın dehşeti ortasında Proust adı, Proust'un yapıtı bir çeşit «yatıştırıcı» olmuştur.¹² İkinci bölümün yayımlanamamasının nedeni savaştır ama, savaşın olumlu sonuçları da olmuştur. Proust romanını yeniden gözden geçirme fırsatı elde etmiş, romanını genişlettikçe genişletmiştir. Belki de bu savaş olmasaydı, bugün karşımızda bir başka **A la Recherche du Temps perdu** bulacaktık.

Savaşdan sonra **Du Côté de chez Swann**, 1919'da, Gallimard'da yeniden yayımlanır. Aynı yıl **A l'Ombre des Jeunes Filles en fleurs** de basılır ve Proust yapıtının ikinci bölümü ile, Roland Dorgelès'in **Les Croix de bois** adlı yapıtı karşısında «Goncourt ödülü»ne aday olur, 18 kasım 1919'da da ödülü elde eder. «Goncourt ödülü»nün Proust'a verilmesi sert tepkilere yol açar, alay konusu olur. Kimi Proust'un ödülü satın aldığı, ki-

9) Rachilde, **Mercure de France**, 15 ocak 1914.

10) «Du Côté de chez Swann», **La Nouvelle Revue Française**, 1 ocak 1914.

11) Mektubu aktaran: L. Pierre-Quint, **Le Combat de Marcel Proust**, Le Club français du Livre, 1955; s. 136.

12) André Maurois, **A la Recherche de Marcel Proust**, Hachette, 1949, s. 276.

mi de yargısına politikayı karıştırarak, Roland Dorgelès'in ödülü «solcu» olduğu için kaybettiğini ileri sürer¹³. Bununla birlikte J. Valmy-Baysse, Paul Souday, Binet-Valmer¹⁴ gibi o günün önemli eleştirmenleri Proust'u savunacaklardır. **A l'Ombre des Jeunes Filles en fleurs** konusundaki eleştirilerin en önemlisi de Jacques Rivière'inkidir. Ona göre Proust «psikolojik romanın tüm metodlarını yenilemiştir»¹⁵.

Proust ciddi bir şekilde «Goncourt ödülü»nden sonra, bir tarih vermek gerekirse 1920 yıllarında eleştirilmeye başlanır. 1920 yıllarına kadar yapılan eleştiri basit bir polemikden başka bir şey değildir. Şu da var ki, eleştirmenler arasındaki polemik 1950 yıllarına kadar sürer, ama 1920'den sonraki polemğin şekli değişiktir.

Polemiğin şekli de değişse, 1920 lerden sonra daha ciddi araştırmalar da söz konusu olsa, Proust 1950 lere kadar ters anlaşılmıştır. Bu konuda 1950 yıllarında bile kötümser olanlar vardır. Pierre de Boisdeffre 1951'de yayımladığı bir kitabında, Proust'un henüz anlaşılammış olduğunu belirterek, eleştirmenlerin bu konuda «aciz» olduklarını itiraf etmelerini ister¹⁶.

Proust'un yıllarca anlaşılammamasının asıl nedeni, şüphesiz **A la Recherche du Temps perdu**'nün karmaşık yapısında, o zamana kadar alışlagelmiş olay örgüsünün bu romanda bulunmayışında, değişik anlatı yönteminde, özetle yapının kendi özündedir. Asıl neden bu olmakla birlikte daha birçok nedenler vardır.

Romanın kendi yapısını asıl neden olarak belirttikden sonra, diğer nedenlerin ilkinin Proust'un kendi yaşamında aramak gerekir. Proust'un «mondain» yaşantısı ile romanındaki «mondain» sahneler arasındaki yakınlık, bir de romanın birinci şahıs ile anlatılması eleştirmenleri yanıltmış, Proust'un **A la Recherche du Temps perdu**'de kendi yaşamını anlattığı kanısını uyandırmıştır.

Bir başka neden de **Sodome et Gomorrhe**'de alışılmamış, ahlak kurallarına ters düşen bir olayın işlenmesidir. Gerçi bu tür olayların işlenişi Fransız edebiyatında yeni de değildir; yıllar önce Balzac aynı türde bir olayı -zaten Proust'u böyle bir konuyu ele almaya iten Balzac'tır- Vautrin

13) Daha geniş bilgi için bk. J.-Y. Tadié, **Lectures de Proust**, Armand Colin 1971, s. 19, 20 ve L. Pierre-Quint, a.g.y., s. 110.

14) Bk. Douglas W. Alden, a.g.y., s. 33.

15) «Le Prix Goncourt», **La Nouvelle Revue Française**, 1 ocak 1920.

16) **Métamorphose de la littérature**, cilt II, s. 86.

ile **La Comédie humaine**'de sergilemiş, aynı tür saldırılara hedef olmuştur. Ancak Proust daha ileriye giderek, bu konuyu romanının önemli konularından biri haline getirmiştir. Kendi anormal yaşantısı¹⁷ ile romanında ele aldığı konu arasındaki paralellik saldırı için fırsat kollayanlara koz olmuştur.

A la Recherche du Temps perdu'nün bölüm bölüm yayımlanmasının da Proust'un geç anlaşılmasında önemli bir rolü vardır. Bölümlerin ayrı ayrı yayımlanışı eleştirmenleri yapıta götüreceğine, yapıttan uzaklaştırmıştır¹⁸. **A la Recherche du Temps perdu** bir bütündür, her bölümünün, her sayfasının, her satırının birbiriyle ilişkisi vardır. Bu ayrılmazlık, bu bütünlük romanın en büyük özelliklerinden biridir. **Du Côté de chez Swann, A l'Ombre des Jeunes Filles en fleurs, le Côté de Guermantes, Sodome et Gomorrhe, la Prisonnière, Albertine disparue** ve **le Temps retrouvé**'nin aynı anda yayımlanmaması, eleştirmenleri **A la Recherche du Temps perdu**'yü «bütün» olarak okumaktan uzaklaştırmış, dolayısı ile de yanlış sonuçlara götürmüştür. Proust, Paul Souday'a yazdığı bir mektupda, «son cildin son bölümünün hemen ilk cildin ilk bölümünden sonra, geri kalan bölümlerin daha sonra yazıldığını»¹⁹ belirtmektedir. Bu durumda, romanın son bölümü **le Temps retrouvé** 1927'de yayımlandığına göre, bu tarihten önceki yanlış değerlendirmelerden eleştirmenleri sorumlu tutmak haksızlık olacaktır.

Proust'un geç çözümlenmesinde Birinci Dünya Savaşı'nın da rolü olduğunu söylemiştik. Buna İkinci Dünya Savaşı'nı da eklemek gerekir. Son bölüm yayımlanmış, binlerce sayfalık bu dev romanın incelenebilmesi için gereken süre geçmeden İkinci Dünya Savaşı çıkmış, 1945'de sona ermesine karşın etkisini 1950 lere kadar sürdürmüş, böylece Proust anlaşılmasından 1950 yıllarına gelinmiş.

Nedenler konusunda sözümüzü bitirmeden, sıraladığımız bütün bu nedenlerin yanı sıra, Jean-Yves Tadié ile beraber, Proust'un geç anlaşılmasında rolü olan şu üç nedenden de söz etmek yerinde olacaktır: Birincisi, iki savaş arasındaki en önemli edebi akım sürrealizmdir. **Le Temps retrouvé**'nin yayım tarihi olan 1927'de böyle bir ekolün güncelliği eleştirmenlerin tam anlamıyla Proust'a yönelmelerini engellemiştir. İkinci olarak; 1930-1936'da Proust'un mektuplarının sürekli bir şekilde yayımlan-

17) Proust'un hizmetçisi Celeste Albaret'ye göre Proust'un anormal bir yaşantısı olmamıştır. Bk. a.g.y., s. 227-240.

18) Bk. J. Bersani, **Les Critiques de notre temps et Proust**, Garnier 1971, s. 10.

19) Aktaran: G. Cattaul, **Proust**, Ed. Universitaires, 1958, s. 82.

ması, Proust'un yaşamını anlattığından kuşkusuz olan eleştirmenleri, yapıta sırt çevirip bu mektupları araştırmaya yöneltmiştir. Üçüncü olarak da, savaş yüzünden «Fransa ve dünyayı çalkalayan krizler» den dolayı, **Bağımlı edebiyat**'ın (Littérature engagée) ortaya çıkmasıdır. 1930-1950 yıllarının büyük isimleri Malraux, Sartre ve Camus'dür²⁰.

A la Recherche du Temps perdu'nün geç ve ters anlaşılmasının kaynaklarını yukarıdaki şekilde özetledikten sonra, 1950 yıllarına kadar yapılan araştırmaları, André Ferré ve Jacques Bersani ile birlikte, biyografik ve felsefi araştırmalar olmak üzere iki grupta toplayacağız. Birinci grubun yazarları, **A la Recherche du Temps perdu**'de sürekli olarak Proust'un özyaşamını aramışlar, ikinci grubun yazarları da Proust'u psikolog veya filozof olarak görüp **A la Recherche du Temps perdu**'nün asıl yönünü, yani edebi yönünü bir kenara itmişler, veya görememişlerdir²¹.

1950 yıllarına gelince, bu yılların Proust eleştiri tarihinde önemli bir yeri vardır. **A la Recherche du Temps perdu** konusunda en değerli araştırmalar bu yıllarda yapılmış da, Proust bu yıllarda anlaşılmaya başlanır. Bu da 1952'de Jean Santeuil'ün, 1954'de **Contre Sainte-Beuve**'ün²² bulunup yayımlanması sayesinde olmuştur. **A la Recherche du Temps perdu**'nün taslakları diyebileceğimiz bu iki yapıt sanki önyargılara, yanlış değerlendirmelere engel olmak için ortaya çıkmışlardır.

Jean Santeuil, Proust'un ölümünden sonra kardeşi Robert Proust'un topladığı kağıtlar arasında Bernard de Fallois tarafından bulunmuştur. Proust'un beğenmeyerek bir kenara attığı bu roman taslağı, **A la Recherche du Temps perdu**'nün anlaşılmasında veya eleştirmenlerin yapıta dönmesinde önemli bir rol oynar. **Jean Santeuil**'ün bulunmasıyla Proust'un **A la Recherche du Temps perdu**'yü kendini anlatmak için yazmadığı, aksine «kendinden kurtulmak için»²³ yazdığı ortaya çıkar. **Jean Santeuil**, üçüncü şahısla anlatılmasına karşın, **A la Recherche du Temps perdu**'den daha fazla otobiyografiktir. Demek ki, ileride birçok araştırmalara konu olacağı gibi²⁴, **A la Recherche du Temps perdu**'nün anlatıcısının «je» sü (**ben'i**),

20) Jean-Yves Tadié, a.g.y., s. 62-63.

21) Bk. J. Bersani, «Proust perdu et retrouvé», **Les Critiques de notre temps et Proust**, s. 10-11.

22) **Contre Sainte-Beuve**'ün bir bölümü, le **Balzac de M.de Guermantes** adı altında 1950'de yayımlanmıştır.

23) Claude-Edmonde Magny, «Finalement», **Preuves**, Ekim 1952.

24) Örnek olarak: L. Martin-Chauffier, «Proust et la double «je» de quatre personnages», **Confluences**, no spécial, **Problèmes du roman**, 1943.

Jean Santeuil'ün anlatıcısının «il» inden (O'sundan) daha az öznelidir. Öyleyse Proust'un romanı basit bir yaşam öyküsü değildir, bu da kesinlikle **Jean Santeuil**'ün bulunmasıyla anlaşılmıştır.

Jean Santeuil'ün yayımlanmasıyla eleştirmenlerin **A la Recherche du Temps perdu**'yü bir kenara bırakıp, Proust'un bu yeni yapıtına yönelmesi Claude-Edmonde Magny'nin tepkisine yol açacaktır. Claude-Edmonde Magny eleştirmenleri asıl yapıta sırt çevirmekle suçlayarak, «yazarların kemiklerinin mezarlarında rahat bırakılmasını» ister²⁵. Magny sözlerinde haklıdır, yazarları mezarlarında rahat bırakmak gerekir. Ancak **Jean Santeuil** eleştirmenleri Proust'un yaşamını araştırmaya yöneltmemekte, aksine **A la Recherche du Temps perdu**'nün araştırılmasına yöneltmektedir.

A la Recherche du Temps perdu'nün bir başka taslağı olarak kabul edilen **Contre Sainte-Beuve**'e gelince, **Jean Santeuil** kadar ilgi uyandıran, eleştirmenlerin yapıta dönmesinde onun kadar rol oynayan bu eleştiri taslağı, 1954'de Bernard de Fallois'nin önsözü ile yayımlandı. **Contre Sainte-Beuve**, **A la Recherche du Temps perdu**'nün «şaşırtıcı bir sabır» ürünü²⁶ oluşunun bir başka kanıtı idi. Bu yapıtta Proust, ünlü eleştirmen Sainte-Beuve'ün yaşama dayalı eleştiri metoduna başkaldırıyor, bir yazarın yapıtı incelenirken yaşamı süresince ne yaptığının, nereye gittiğinin, kiminle düşüp kalktığına bilinmesinin gerekmediğini savunuyordu. Demek ki **A la Recherche du Temps perdu**'nün asıl kaynağı eleştiride idi. Georges Poulet'nin de belirttiği gibi, tüm **A la Recherche du Temps perdu** «kişileri, konuları, görünüşleri, sonsuz psikolojik analizleriyle (...) -nasıl Combray bir çay bardağından çıkmışsa- eleştiri üzerine bir düşünceden çıkmıştı»²⁷.

1950 yıllarında eleştirmenler doğal olarak **Jean Santeuil** ve **Contre Sainte-Beuve**'e yönelirler, **A la Recherche du Temps perdu**'yü bu iki taslağın ışığı altında anlamaya çalışırlar. Bu da Sainte-Beuve'cü eleştirmenler için bir koz olur. Örnek olarak, Jean Pommier bu konudaki yazısında²⁸, Proust'un eleştiri metodunun geçersiz olduğuna deyindir, bunun da Proust'un kendi hayranları sayesinde doğrulandığını belirtir. Proust'cu-

25) Aynı makale.

26) Bk. Maurice Blanchot, «L'Étonnante patience», **La Nouvelle Revue Française**, Eylül 1954.

27) Georges Poulet, **La Conscience critique**, J. Corti, 1971, s. 49.

28) «Marcel Proust et Sainte-Beuve», **Revue de l'histoire littéraire de la France**, ekim-aralık 1954, s. 536-542.

lar **A la Recherche du Temps perdu**'yü, **Jean Santeuil** ve **Contre Sainte-Beuve**'ün ışığı altında değerlendirerek, farkına varmadan, Proust'un metodunu değil, Sainte-Beuve'ün metodunu uygulamışlardır. Jean Pommier bazı noktalarda haksız da değildir, ancak eleştirmenlerin geçici tutkusunu Proust'un eleştiri metodunun geçersizliğini kanıtlamaya yeterli değildir. Hem sonra bu iki taslak, Jean Pommier'in düşündüğünün aksine Proust'un öldüğünü değil yaşadığını kanıtlar. Çünkü bu iki taslak sayesinde Proust'un yaşamı bir kenara bırakılacak, bu iki taslak sayesinde yapıta dönüş başlayacak, bu iki taslak sayesinde Sainte-Beuve'cüler hatalarını anlayacaklardır. Üstelik, Proust konusunda önemli sayabileceğimiz ve kendini kabul ettiren araştırmalar, asıl yapıta yani **A la Recherche du Temps perdu**'ye dönük olan araştırmalardır.

Özetlemek gerekirse, Proust eleştiri tarihi «yapıta dönüş, uzun süren ve güç olan bir metin bulgusu tarihidir»²⁹. 1950 yıllarındaki bu dönüş, bu metne yönelik, Jacques Bersani ve Jean-Yves Tadié'nin deyimleri ile, bir çeşit «Copernic devrimi» dir³⁰. Bu devrimden sonra teknik, tematik, stilistik..., kısaca yapının kendisine dönük araştırmalar artık yavaş yavaş biyografik, felsefi veya psikolojik araştırmaların yerini almaya başlayacak, böylece Proust eleştiri tarihinde yeni bir dönem başlayacaktır. Şüphesiz 1950 yılları bir geçiş dönemidir. Nasıl ki bir devrimden sonra geçmişin izleri birden silinmez veya beklenen hemen gerçekleşmezse, yapıtdan uzak araştırmalar da birden kaybolmayacak, bir süre devam edecektir. 1950 yıllarını Proust eleştiri tarihinin en verimli yılları olarak göstermek doğru değildir. Yapıta dönük çalışmalar bu yıllarda da başlasa, Proust konusunda değerli araştırmalar 1960'dan sonra ortaya çıkar. **Proust et les Signes**³¹ ve **L'Espace proustien**³² gibi önemli araştırmaları okumak için 1960 yıllarını, **Proust et le roman**³³ ve **Proust romancier**³⁴ gibi araştırmaları okumak için de 1970 yıllarını beklemek gerekecektir. 1970 yıllarında Jean Pfeiffer şöyle yazmaktaydı: «Marcel Proust konusunda her şey söylendi (...) Evet, her şey söylendi ama, her şeyin yeniden ele alınması

29) J. Bersani, «Proust perdu et retrouvé», **les Critiques de notre temps et Proust**.

30) J. Bersani ve J.-Y. Tadié, «Proust devant les critiques», **les Nouvelles Littéraires**, 11 temmuz 1971.

31) Gilles Deleuze, Paris, P.U.F., 1964.

32) Georges Poulet, Gallimard, 1967.

33) Jean-Yves Tadié, Gallimard, 1971.

34) Maurice Bardeche, Les Sept Couleurs, 2 cilt, 1971.

gerek»³⁵. 1980 yıllarında, yani günümüzde, biraz daha değişik bir şekilde Jean Pfeiffer'in söyledikleri hala geçerli. Doktorların yaşağına rağmen ölümünden birkaç saat öncesine kadar yazan, yapıtı için ömrünü veren, asıl mutluluğı yapıtına koyduğu «son» sözcüğünde bulan Marcel Proust konusunda bugüne kadar çok şey söylendi ve çok şey öğrendik. Ancak söylenecek, öğrenecek daha çok şey var. Eleştirmenlerin görevi henüz bitmiş değil.

35) «L'approche d'une oeuvre», *L'Arc*, 1972, no 47.